

રૂપરેખા

- 12.0 ઉદ્દેશો
- 12.1 પ્રસ્તાવના
- 12.2 સાર્વજનિક પુસ્તકાલય
- 12.3 વ્યાખ્યા અને પ્રયોજન
- 12.4 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પ્રકાર
- 12.5 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના તફાવત
- 12.6 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના આદર્શ
- 12.7 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના ઉદ્દેશો
- 12.8 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના ધ્યેય
- 12.9 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના હેતુઓ
- 12.10 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના કાર્ય
 - 12.10.1 અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિએશન અનુસાર
 - 12.10.2 યુનાઈટેડ કિંગડમની રોબર્ટ કમિટી અનુસાર
 - 12.10.3 રોબર્ટ સમિતિ અનુસાર
- 12.11 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની સેવાઓ
- 12.12 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વિશિષ્ટ અને મહત્વનાં અંગો
- 12.13 સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો પ્રારંભ
- 12.14 ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
- 12.15 સારાંશ
- 12.16 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 12.17 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 12.18 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

12.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ યુનિટનો એ ઉદ્દેશ્ય રહ્યો છે કે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસના ભાગરૂપે પુસ્તકાલયોના પ્રકારની માહિતી મેળવે અને સવિશેષ કરીને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની વિસ્તૃત માહિતી મેળવે. તદ્દુપરાંત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વિકાસની ભારત અને ગુજરાત રાજ્યના સંદર્ભમાં માહિતી પ્રાપ્ત કરે.

12.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

સર સાઈરિલ નારવુડ કહે છે, “કોઈને કેટલું પણ ઉત્તમ શિક્ષણ મળ્યું છે, તેની માહિતી તેનાથી નથી મળતી કે તેની પાસે કયા વિશ્વવિદ્યાલયની ડિગ્રી છે અથવા નથી, પરંતુ આ વાતથી મેળવી શકાય છે કે તેને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે કે નથી આવડતો.”

United Kingdom ની યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિટી દ્વારા રચવામાં આવેલ પુસ્તકાલય સમિતિએ પોતાના અહેવાલમાં (1) રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય, (2) વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય, (3) સાર્વજનિક પુસ્તકાલય (4) યુનિવર્સિટીઓ સિવાય અન્ય ઉચ્ચ શિક્ષણનાં પુસ્તકાલય (5) ધાર્મિક સંસ્થાઓના પુસ્તકાલય અને (6) યુનિવર્સિટીઓનાં પુસ્તકાલયની ચર્ચા કરી છે.

ઉપર દર્શાવેલ પુસ્તકાલયોના પ્રકારો ઉપરાંત નીચે દર્શાવેલ પુસ્તકાલયોની કક્ષા નિર્ધારિત કરી શકાય છે :

(1) રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય	(2) શૈક્ષણિક પુસ્તકાલય
(3) વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય	(4) સાર્વજનિક પુસ્તકાલય

12.2 સાર્વજનિક પુસ્તકાલય (Public Library)

ભારતીય સંવિધાન અનુસાર સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો વિષય રાજ્ય સૂચિનો ભાગ છે. યુનેસ્કો દ્વારા Public Library Manifesto 1964 (સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સાથે સંબંધિત ઘોષણા પત્ર) અંતર્ગત એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે સ્થાનિક સમાજ અથવા સમુદાયની જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં ઉદ્દેશ્યો, પ્રાથમિકતાઓ તથા સેવાઓ માટે એક સ્પષ્ટ નીતિ અત્યંત જરૂરી છે. ભારત જેવા સંઘીય દેશના રાજ્યોમાં દ્વિસ્તરીય સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પ્રણાલીની જરૂરિયાત છે. એક જે રાજ્ય સ્તરે મુખ્ય સંસ્થાના સ્વરૂપમાં કાર્ય કરે અને બીજું જે જિલ્લા સ્તરે કાર્ય કરે તથા જરૂરી સંરચના દ્વારા પોતાના કાર્યક્રમો કે ગતિવિધિઓનું ગ્રામિણ સ્તર સુધી વિસ્તાર કરે.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તેને કહેવામાં આવે છે જે બધા જ વર્ગ, વર્ણ, રંગ, લિંગ, ધર્મ, વય, પદ, રાષ્ટ્રીયતા તથા શૈક્ષણિક યોગ્યતાઓ માટે નાગરિકો માટે ખુલ્લાં રહે છે.

આ પુસ્તકાલય જનતા દ્વારા, જનતાના હિતમાં સંચાલિત પુસ્તકાલય અથવા જનતાનાં વિશ્વવિદ્યાલય, લોકશાહીની શિક્ષણ શાળાઓના જેવા વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના ઉદ્દેશ્ય લોકસમૂહને પ્રબુદ્ધ નાગરિક તરીકે તૈયાર કરવા માટે પ્રેરિત કરવા, તેમના વિકાસ માટે વાચનસામગ્રી સંગ્રહિત કરવી તથા તેના સંરક્ષણ અને વિતરણની વ્યવસ્થા કરવાનું છે.

જે. સી. ડાના (ન્યૂ જર્સી પરગણામાંના ન્યૂયોર્ક શહેરના ગ્રંથપાલ) જણાવે છે કે, “પાછલા યુગોમાં માનવ જાતિએ ધર્મ અને રાજ્યતંત્રની કે સમાજ અને કેળવણીની જે સંસ્થાઓ ઊભી કરી, તે કેવળ માનવતાની દૃષ્ટિએ, વત્તે-ઓછે અંશે, શુભની જેમ અશુભ તત્ત્વોવાળી પણ હતી. અર્વાચીન સરસ્વતી મંદિરો જેવાં આ પુસ્તકાલયો જ એવાં છે, જેમાં સૌ કોઈ, સૌથી વધુ પ્રમાણમાં, ભેદભાવ અને રાગદ્વેષ વિના, મધુર જ્ઞાનામૃત અને નિર્દોષ ભ્રાતૃભાવ અનુભવે છે.”

12.3 વ્યાખ્યા અને પ્રયોજન (Definition & Purpose)

વિક્લિયમ ઈવાર્ટ અનુસાર, “એવું ગ્રંથાલય જે લોકોએ સ્થાપેલ, લોકો માટેનું, લોકોના મનોરંજન માટે, નિશ્ચિત નિયમો દ્વારા સ્થપાયેલ હોય, જેનું લોકોનાં નાણાંથી સંચાલન થતું હોય તેને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય કહે છે.”

બી. એસ. રસેલ અનુસાર, “સાર્વજનિક ગ્રંથાલય વાસ્તવમાં લોકો માટે, લોકો દ્વારા ચાલતી લોકોની સંસ્થા છે.”

વિશ્વનાથ અનુસાર, “સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, જેની વ્યવસ્થા સ્થાનિક પ્રશાસન દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે કે આંશિક રીતે તેના જ ખર્ચે થતી હોય. તેનો વહીવટ અને સંગઠન શાસનાધિકારી તેમજ સમિતિ દ્વારા થાય અને તેની સેવા પોતાના વિસ્તારના બધા જ નાગરિકોને રંગ, જાતિ, ભાષા અને અન્ય કોઈ ભેદભાવ વગર વિના મૂલ્યો ઉપલબ્ધ થાય.”

સામાન્ય રીતે એવા પુસ્તકાલયને સાર્વજનિક પુસ્તકાલય માનવામાં આવે છે. જેના દરવાજા ભેદભાવ વિના બધા જ માટે ખુલ્લા હોય અને જેની સેવાઓ બધાને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના એક સરખી રીતે ઉપલબ્ધ હોય. પરંતુ યુનેસ્કો દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો માટેના ઘોષણાપત્રમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય કેટલાક લક્ષણો પણ દર્શાવવામાં આવેલ છે જે નીચે મુજબ છે :

- (1) તેની સ્થાપના કાયદાકીય રીતે થયેલી હોય.
- (2) તેની આર્થિક-વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે સરકારી ખજાનામાંથી થતી હોય.
- (3) કોઈપણ સેવા માટે તેમાં પ્રત્યક્ષ શુલ્ક ન લેવામાં આવતો હોય.
- (4) તે સમાજના દરેક સભ્ય માટે સમાન અને નિ:શુલ્ક ઉપયોગ માટે ખોલવામાં આવેલ હોય.

ડૉ. એસ. આર. રંગનાથને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની વ્યાખ્યા આપતાં દર્શાવ્યું છે કે, “સાર્વજનિક પુસ્તકાલય દ્વારા સમુદાય માટે ચલાવવામાં આવતું એક એવી સંસ્થા છે, જે માનવસમુદાયના પ્રત્યેક સભ્યને આજીવન સ્વયં-અધ્યયન કરવાનો સરળ અવસર પ્રદાન કરે છે. (“An institution maintained for and by the community primarily for the social purpose of providing easy opportunity for self-education throughout life of every person of the community”)

આ વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એક સાર્વજનિક સંસ્થા છે, જ્યાં બધાના ઉપયોગ માટે જ્ઞાનનો ભંડાર વ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એક એવાં સરકારી અથવા બિન-સરકારી પુસ્તકાલય છે, જે સમાજના દરેક સભ્ય માટે સામાન્ય રીતે યથાસંભવ નિ:શુલ્ક ઉપયોગ માટે ખોલવામાં આવેલું હોય અને જરૂરી હોય ત્યાં કેટલીક વિશેષ સેવાઓ માટે પણ અલ્પ પ્રમાણમાં શુલ્ક હોય. સમાજના સર્વતોમુખી વિકાસમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન છે.

અતઃ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તે છે જેના દ્વારા કોઈ ક્ષેત્ર વિશેષમાં રહેતા બધા વ્યક્તિઓને મફત સેવા ઉપલબ્ધ હોય તથા તેની પાસે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોના વિભિન્ન વ્યાપક હિતોને યથાસંભવ પૂરાં કરવા માટે વિશેષ વાચનસામગ્રી હોય, જેનાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈ ધાર્મિક, રાજનૈતિક અને અન્ય ભેદભાવ વિના મફતમાં વાચનસામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવી શકે.

12.4 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પ્રકાર (Type of Public Library)

12.4.1 રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય

12.4.2 રાજ્ય કેન્દ્રીય પુસ્તકાલય અથવા પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય (State Central Library or Regional Library)

12.4.3 જિલ્લા કેન્દ્રીય પુસ્તકાલય

12.4.4 ક્ષેત્રીય પુસ્તકાલય

12.4.5 પંચાયત પુસ્તકાલય

12.4.6 ગ્રામિણ પુસ્તકાલય

12.4.7 ગ્રામિણ વિતરણ કેન્દ્ર

12.5 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના તફાવત (Difference From a Public Library)

પુસ્તકાલય સલાહકાર સમિતિ, ભારત સરકારે ભારતમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના પાંચ તફાવત દર્શાવ્યા છે, જે નીચે મુજબ છે :

12.5.1 રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય

12.5.2 રાજ્ય પુસ્તકાલય

12.5.3 જિલ્લા પુસ્તકાલય

12.5.4 ક્ષેત્રીય પુસ્તકાલય

12.5.5 પંચાયત પુસ્તકાલય

● **વિશેષ પુસ્તકાલય :**

(1) સંશોધન પુસ્તકાલય

(2) વાણિજ્ય પુસ્તકાલય

(3) વિભાગીય પુસ્તકાલય

(4) ચિકિત્સા પુસ્તકાલય

(5) ચિકિત્સાલય પુસ્તકાલય

(6) નેત્રહીનો માટેનાં પુસ્તકાલય

(7) જેલ પુસ્તકાલય

(8) નાવિકો માટેનાં પુસ્તકાલય

(9) દૃશ્ય-શ્રાવ્ય પુસ્તકાલય

(10) સમાચાર-પત્ર પુસ્તકાલય (વાંચનાલય)

(11) બાળ પુસ્તકાલય

(12) સંગીત પુસ્તકાલય

12.6 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના આદર્શ (The Ideal of Public Library)

- બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, સ્ત્રી-પુરુષના સ્વરૂપમાં પુસ્તકાલયમાં આવતા વાચકોને સ્વશિક્ષણ માટે સુવિધાઓ તથા અવસર પ્રદાન કરવો.
- વાચકોની સહાયતા માટે પુસ્તક, પત્ર-પત્રિકાઓ, નકશા, માનચિત્ર, ગ્રામોફોન રિકોર્ડ, માઈક્રોફિલ્મ, ઈ-રિસોર્સિસ એકત્રિત કરવા અને એકત્રિત કરેલ વાચનસામગ્રીને વ્યવસ્થિત રીતે વાચકોના ઉપયોગ માટે રજૂ કરવી તથા તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે યોગ્ય દિશામાં પ્રયાસો કરવાં.
- જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં થયેલ આવિષ્કાર, વિશ્લેષણ અને સંશોધનો પર પ્રકાશ પાથરતી અદ્યતન વાચનસામગ્રીનું ખાસ કરીને તેનું યોગ્ય સંકલન કરવું અને જિજ્ઞાસુ વાચકોના જ્ઞાનના વિભિન્ન ક્ષેત્રોની નવીન દિશાઓથી માહિતગાર કરવાં.

- વાયકોની સર્જનાત્મક શક્તિનો વિકાસ કરવાના હેતુથી લોક કલ્યાણલક્ષી વાંચનસામગ્રીનો વિશેષ પ્રચાર કરવો તથા તેને પોતાની સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, કલા અને સાહિત્યના વિશેષ સંબંધમાં માહિતગાર કરવા.
- નાગરિકોના નવરાશના સમયનો સર્જનાત્મક ચિંતન અને મનોરંજનમાં ઉપયોગ કરવા માટે પ્રેરણા આપવી તથા તેના માટે યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવું.
- જ્ઞાનના વિશ્લેષણ અને સંશોધનકાર્યમાં રસ ધરાવતા વાયકોને વિશેષ મદદ કરવી.
- બધા જ પ્રકારના વાયકો સમુદાયને સામુહિક તથા વ્યક્તિગત મદદ આપવી તથા વાયકની વય અને રસ-રૂચિના આધારે વાયકને ઉપયોગી વાચનસામગ્રી પૂરી પાડવી.
- સમુદાયો અને નાગરિકો દ્વારા આયોજિત શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો તથા ગતિવિધિઓ અને કાર્યક્રમોમાં મદદ કરવી.
- વિભિન્ન પ્રકારના પ્રચાર કાર્યક્રમો તથા પ્રસાર કાર્યક્રમો દ્વારા પુસ્તકાલય સેવાઓને વધારે ઉપયોગી અને સાર્વજનિક બનાવવી. પ્રસાર કાર્યક્રમો દ્વારા એવા વાયકો માટે જે જ્ઞાન-સામગ્રીનો પ્રત્યક્ષ રીતે લાભ નથી ઉઠાવી શકતા તેમને કેટલીક વિશેષ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી, જે વાયક માટે વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે.
- રાષ્ટ્રની ગતિવિધિઓ તથા કાર્યક્રમોની વાયકોને યોગ્ય માહિતી આપીને તેમને જ્ઞાની અને માહિતગાર કરવા તથા આ રીતે રાષ્ટ્ર અથવા રાજ્ય માટે સ્વસ્થ લોકમત અને ઉત્તમ નાગરિક તૈયાર કરવા માટે મદદ કરવી.

12.7 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના ઉદ્દેશો (Objectives of Public Library)

ડૉ. એસ. આર. રંગનાથન અનુસાર,

- સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને આજીવન સ્વશિક્ષણ સુલભ કરાવવું.
- પ્રત્યેક વિષય સંબંધિત અદ્યતન માહિતી સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવો.
- સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક પ્રકારની જ્ઞાન ધરાવતી અને માહિતી ધરાવતી વાચનસામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવવામાં મદદ કરવી.
- સામાજિક દૃષ્ટિએ કોઈપણ પ્રકારની ક્ષતિ ન પહોંચાડતી હોય તેવી મનોરંજનપ્રદ સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવો, ઉપયોગ કરાવવો અને તેનું વ્યવસ્થાપન કરવું.
- દરેક વ્યક્તિને નવરાશના સમયનો સદુપયોગ કરાવી આગળ વધવામાં સુવિધાઓ સુલભ કરાવવી.

12.8 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં ધ્યેય (The Goal of Public Library)

લોક કેળવણીનું એક સીધું પરિણામ તે લોકપુસ્તકાલયો—સર્વ લોકો માટેનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સમાજના માત્ર અમુક વર્ગ—વિદ્વાનો કે પૈસાદારો માટે નહિ પણ સમસ્ત સમાજને માટે છે. તેની હસ્તી જ આખી પ્રજાના કલ્યાણ માટે છે જેઓ પુસ્તકાલયમાં પોતાની ઈચ્છાથી દાખલ થાય, તેમને જ માટે તે નથી, પણ દાખલ થવાની ઈચ્છા નવા અને વધારે માણસોમાં ઉત્પન્ન કરવી તે તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

પોતાની પાસેના દરેક પુસ્તકનો વાયક હોવો જોઈએ અને સમાજના દરેક જણને માટે — વિદ્યાર્થી કે વિદ્વાનથી માંડીને સુથાર, સુથાર કે રંગરેજને માટે પણ ખેડૂતો — પોતાની પાસે પુસ્તક હોવું જોઈએ. આમ, સર્વ પુસ્તકો અને સર્વ વાયકોને એકબીજાંની વધુમાં વધુ નજીક લાવવામાં

તે માને છે. ટૂંકમાં, નવીન પુસ્તકાલયો અને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પ્રચારપ્રધાન છે. કોઈપણ માલને બનાવનાર પોતાની માલની માગ ઊભી કરે અને ખરીદનારની વધુમાં વધુ સંખ્યાને તે વાજબી શરતે, વાજબી બદલાથી પહોંચાડવા માટે જે કંઈ કરવું ઘટે તે કરે, તેવું જ કેટલુંક આ જમાનામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનું છે.

12.9 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના હેતુઓ (The Purpose of The Public Library)

ગુજરાત સરકારના 1964 ના અનુદાન અંગેના નિયમો અનુસાર :

- નિરક્ષરતા નાબૂદી અને જ્ઞાન સંસ્કારનો ફેલાવો કરવો.
- નાગરિકોમાં વાચનટેવ વિકસાવવી.
- વિવિધ વિષયોને લગતાં પૂરતાં પ્રકાશનો રાખવાં.
- ગ્રંથાલય સહકારની ભાવના વિકસાવવી.
- ચર્ચાવર્તુળ, પ્રશ્નસભા વગેરે વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી જ્ઞાનના ફેલાવાને ઉત્તેજન આપવું.

12.10 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં કાર્ય (The Function of Public Library)

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સમાજના બૌદ્ધિક ઊર્જાસ્ત્રોતના સ્વરૂપમાં કાર્ય કરે છે તથા પ્રત્યેક ક્ષેત્ર, વય તથા વ્યવસાયના લોકોનું શિક્ષણ માહિતી સંબંધિત માહિતીઓને પૂર્ણ કરી રહ્યું છે. યુનેસ્કોએ પોતાના ઘોષણાપત્રમાં લખ્યું છે : સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો અર્થ બાળકો તથા વયસ્કોને એવો અવસર આપવાનો છે, જેનાથી તેઓ પોતાના સમયનો ઉપયોગ કરી શકે તથા અવિરતપણે સ્વયં શિક્ષણ મેળવી શકે અને પોતાના સમયના વિજ્ઞાન તથા કળાની પ્રગતિથી માહિતગાર થતાં રહે. જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ, પુસ્તકોમાં જેનું જીવંત પ્રદર્શન હોય છે, તેને અદ્યતન કરી તેને આકર્ષક રીતે વ્યવસ્થિત કરીને ઉપલબ્ધ કરાવવું, તેનું ભલું કરવું જોઈએ. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સંબંધિત માહિતીઓ અને વિચારોના પ્રસારમાં મદદ કરવાથી છે ભલે તે કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ હોય.

12.10.1 અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિએશન અનુસાર :

- સમાજના પ્રત્યેક સભ્યને અનૌપચારિક શિક્ષણ પ્રદાન કરવું.
- સમાજના સભ્ય જે વિષયમાં ઔપચારિક શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે તે વિષય પર પુસ્તકોનો ઉત્તમ સંગ્રહ તૈયાર કરવો.
- બધી જ માહિતી સંબંધિત જરૂરિયાતોની આપૂર્તિ કરવી.
- દળો અથવા સંગઠનોને શૈક્ષણિક, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિઓમાં સમર્થન આપવું.
- નવરાશના સમયનો સ્વસ્થ, મનોરંજક તથા રચનાત્મક ઉપયોગ માટે ઉત્તેજન આપવું.

12.10.2 યુનાઈટેડ કિંગડમની રોબર્ટ કમિટી અનુસાર :

- વાચક જે પુસ્તકને માંગણી કરે તે તેને ઉપલબ્ધ કરાવવું તેની માંગણીને સંતોષ આપવો.
- ફક્ત પુસ્તકોની માંગણીને સંતોષ ન આપીને પુસ્તકો પ્રત્યે વાચકોની ઈચ્છાને જાગ્રત કરવી અને તેના માટે અનિવાર્ય રીતે બાળવિભાગની સ્થાપના કરવી.
- વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમ સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવીને તેમને મદદ કરવી, પ્રદર્શનીઓ, વ્યાખ્યાન, પ્રૌઢ શિક્ષણ વગેરેનું આયોજન કરવું.

12.10.3 રોબર્ટ સમિતિ અનુસાર :

- કોઈ વાચક અથવા વાચકોના સમૂહને તેમની ઈચ્છા મુજબનું પુસ્તક અથવા સંબંધિત વાચનસામગ્રી આપવી.
- ફક્ત વાચકોની સંતુષ્ટિ જ નહિ બલકે વાચકોમાં પુસ્તક પ્રત્યે રસ-રૂચિ પેદા કરાવવી, જેના પરિણામે બાળક ગ્રંથાલયની જોગવાઈને ગ્રંથાલય સેવાના એક અભિન્ન અંગ તરીકે માનવું જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી તથા પ્રદર્શનીઓ, વ્યાખ્યાનો તથા પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગોનું આયોજન કરવું.

ઉપર દર્શાવેલ વિશ્લેષણ આધારે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં નીચે દર્શાવેલ કાર્યો નક્કી કરી શકાય છે.

- સમાજના પ્રત્યેક સભા્ય માટે ભેદભાવ વિના તથા જ્યાં સુધી સંભવ હોય ફક્ત વાચનસામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી. જેનાથી વ્યક્તિ અવિરતપણે અનૌપચારિક શિક્ષણ અને માહિતી મેળવી શકે.
- સમાજના સભ્યોની ઔપચારિક શિક્ષણ અથવા તેની આજીવિકા સંબંધિત સાહિત્યની પણ પસંદગી કરવી.
- સમાજના સભ્યોમાં વાંચવાની ઈચ્છાને જાગ્રત કરવી તથા એક ઉત્તમ બાળવિભાગની સ્થાપના કરવી, જેનાથી બાળપણથી જ લોકોમાં વાંચનની ઈચ્છા જાગ્રત થાય.
- સમાજના સભ્યોને માહિતી સંબંધિત જરૂરિયાતો પૂરી કરવી.
- સ્વસ્થ મનોરંજન આપતું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવીને નવરાશના સમયનો સદુપયોગ કરવા માટે ઉત્તેજન આપવું.
- પોતાના ક્ષેત્રના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા બૌદ્ધિક કેન્દ્રના સ્વરૂપમાં કાર્ય કરવું તથા આ ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રદર્શનીઓ, વ્યાખ્યાન, સ્પર્ધાઓ વગેરેનું આયોજન કરવું.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને સંસ્થાની શૈક્ષણિક તથા માહિતી સંબંધિત જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય બધાની સેવા કરે છે – ભલે તે અશિક્ષિત હોય કે વધારે શિક્ષિત હોય, બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય, સ્વસ્થ હોય કે રોગી હોય, વિદ્યાર્થી હોય કે વિદ્વાન હોય, ખેડૂત હોય કે વેપારી હોય. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એટલે સેવાભાવી સંસ્થા.

12.11 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની સેવાઓ (Services of Public Library)

- વાચનસામગ્રીનું આપ-લે કરવું.
- વાચકોને તેમની રસ-રૂચિ અનુસાર વાંચનસામગ્રી શોધવામાં તથા તેનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરવી.
- આંતર પુસ્તકાલય આદાન-પ્રદાન સેવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- વાચક પરામર્શનદાયી (Reader's Advisory Services) પ્રદાન કરવી.
- સંદર્ભ સેવા આપવી.
- નિર્દેશ સેવા (Referral Service) આપવી.
- સંદર્ભ ગ્રંથો – સૂચિઓ તૈયાર કરવી.
- પુસ્તકાલયના ઉપયોગ / સેવાઓને પ્રકાશિત કરીને લોકોને પુસ્તકાલયમાં આવવા માટે આમંત્રિત કરવા.

- ઘર-ઘર સુધી જઈને લોકોને પુસ્તકાલયનું મહત્ત્વ સમજાવવું તથા તેમને પુસ્તકાલયમાં આવવા માટે પ્રેરિત કરવા.
- વિસ્તરણ સેવાઓ જેવી કે નિરક્ષરો માટે વાંચનસામગ્રીનું વાંચન, વાંચનસમૂહોનું સંગઠન કરવું, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, વ્યાખ્યા અને વાર્તાઓ, બાળકો માટે વાર્તા કલાક, ચલ પુસ્તકાલય તથા પુસ્તક વિતરણ કેન્દ્ર ખોલવાં વગેરે.

12.12 સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં વિશિષ્ટ અને મહત્વનાં અંગો (Special & Important Point of Public Library)

- બાળકો માટે અનેક રીતે આકર્ષક એવા જુદાં જ પુસ્તકાલય.
- સ્ત્રીઓ માટે અલાયદી ગોઠવણ.
- શાળાઓ સાથે પ્રકારનો પૂરેપૂરો સહકાર.
- શહેરમાં જ કે જિલ્લામાં ખોલાયેલાં શાખાપુસ્તકાલયો, જે મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય જોડે સંબંધ ધરાવતાં હોઈ, તેના લાભ પોતાના સ્થાનિક વાચકોને આપી શકે.
- છેક દૂર-દૂરનાં ગામડાં સુધી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પહોંચતી કરી શકનાર ફરતાં પુસ્તકાલયો.
- કલાઓ તથા વ્યવહારુ વિજ્ઞાનના પુસ્તકોના ખાસ સંગ્રહો.
- પહેલાંનાં પુસ્તકાલયોમાં નહોતી તેવી શાસ્ત્રીય ગ્રંથ યાદીઓ.
- પહેલાં કરતાં વધારે કલાકો સુધી પુસ્તકાલય ખુલ્લું રહે તેવી સગવડ.
- તેનું મકાન લોકસેવાનાં કાર્યોના મેળાવડા વગેરે માટે પ્રજા વાપરી શકે તેવી છૂટ, અને તેનાથી કેળવાતો પુસ્તકાલયનો પ્રજા સાથેનો વધારે ગાઢ સંબંધ.
- પત્રિકાથી માંડીને સિનેમા, રેડિયો અને પુસ્તકાલય પર્વના સુધીનાં સર્વ સાધનો દ્વારા અખંડ અને તીવ્ર પ્રચારકામ.
- ઉમંગી બહુશ્રુત સેવાભાવી ગ્રંથપાલ.

આ સર્વ પણ અર્વાચીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં વિશિષ્ટ અને મહત્વનાં અંગો છે. એ અંગેનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ મુખ્યત્વે જનતાની માગણીથી થયો છે, તે કારણે જ આજનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય જનતાનું પુસ્તકાલય છે. જનતાના હાથે ચલાવાય છે ને નભાવાય છે તથા જનતાનું અનેક પ્રકારનું હિત સાધનારું નીવડ્યું છે.

12.13 સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો પ્રારંભ (Origin of Public Library)

સને 1848 અને 1850 : ઓગણીસમી સદીની અધવચ્ચેનાં આ બે વર્ષો એવાં છે કે તે અર્વાચીન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઈતિહાસમાં કાયમને માટે સુવર્ણાક્ષરે શોભે. 1848માં ઈંગ્લેન્ડમાં પુસ્તકોના બે પરમ ઉત્સાહી પ્રચારકો એડવર્ડ એવર્ડઝ અને વિલિયમ એવરટે જે હિલચાલ ઉપાડી તેને પરિણામે 1850 માં ત્યાંની આમ સભાએ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવા માટે નાનો પણ પહેલો-વહેલો કર ઉઘરાવવાની રજા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને આપી અને તેનો ઓછો-વત્તો લાભ લેવાતો થયો અને સને 1848 માં જ જોસિયાહ ક્વિન્સીએ આ વિષયમાં જે હિલચાલ આદરેલી તેને ફળરૂપે મેસેચ્યુએટસની જનરલ કોર્ટે પણ પુસ્તકાલયો માટે પાંચ હજાર ડોલર ઉઘરાવવાની છૂટ બોસ્ટન શહેરને આપી અને ત્યાર પછીનાં થોડાં વર્ષોમાં, આ કાયદો સઘળાં અમેરિકન પરગણાં માટે ફરજિયાત થતાં સ્થળે-સ્થળે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો આ દેશમાં ખોલાયાં.

આ રીતે જનસમુદાય માટે સર્વાંગીણ શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક વિકાસ માટે સાર્વજનિક પુસ્તકાલય જે એક માત્ર સાધન છે. યુનેસ્કો દ્વારા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો માટે સમર્થન

આપવાના કારણે અનેક દેશોમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની સ્થાપના કરાવવા માટે યુનેસ્કો સફળ રહ્યું છે. ભારતમાં પણ 1951 માં દિલ્હી પબ્લિક લાઈબ્રેરીની સ્થાપના યુનેસ્કોના સહયોગથી કરવામાં આવી હતી.

ગુજરાતમાં ઉપરોક્ત બે વર્ષોમાં સૌથી પહેલાં બે પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં. સને 1848માં અમદાવાદમાં પુસ્તકાલય સહિતની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને 1850 માં સુરતની એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરી સ્થપાઈ. આ દરેકના પ્રેરણાદાતા ફાર્બસ સાહેબ પણ એક શક્તિશાળી યુરોપીયન — ઘણે અંશે ઍંગ્લો સેક્શન જ — હતાં એ પણ હકીકત છે, અને એ દરેકને એક બીજ રૂપે, આશીર્વાદ આપનાર પુરુષ કવિ દલપતરામ એ યુગના પ્રતિનિધિરૂપ એક સમર્થ ગુજરાતી હતાં. 1849 માં અમદાવાદમાં મિ. ફાર્બસના જ પ્રયાસથી જે ‘નેટિવ લાઈબ્રેરી’ સ્થપાઈ હતી તે આઠ વર્ષ પછી (1857)માં ‘હિમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ’ના રૂપમાં ફેલવાઈ. તેને પણ દલપતરામે જ આશાવંત દિલે આશિષ આપ્યાં હતાં. અર્વાચીન ગુજરાતનાં આ ત્રણ સૌથી જૂના પુસ્તકાલય છે. વડોદરા પ્રાંતના વડોદરા તાલુકામાંનું સૌથી જૂનું પુસ્તકાલય તે વડોદરામાં જ આવેલું શ્રી જયસિંહરાવ પુસ્તકાલય સને 1877 માં સ્થપાયેલું હોઈ, તે શહેરનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તકાલય છે.

જગતનું સૌથી પહેલું બાળ પુસ્તકાલય 1827 ની સાલમાં અમેરિકાના એક શહેર લેક્સિંગ્ટનમાં સ્થપાયારૂં નોંધાયું છે. ડૉ. એસ. આર. રંગનાથન ‘ફાઈવ લોઝ’માં નોંધે છે કે, ‘પોલેન્ડનાં બાલ પુસ્તકાલયોમાં તે બાલશાસન જ ચાલે છે, બધી વ્યવસ્થા તેઓ જ કરે છે.’

રાજા રામમોહન રાય પુસ્તકાલય પ્રતિષ્ઠાનની સ્થાપના પશ્ચિમ બંગાળ સોસાયટી રજીસ્ટ્રેશન અધિનિયમ 1961 હેઠળ સ્વાયત્ત સંસ્થાના સ્વરૂપમાં કરવામાં આવી હતી. આ પ્રતિષ્ઠાન ભારત સરકારના સંસ્કૃતિ વિભાગ દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે આર્થિક સહાયતાનું એક સ્વાયત્તશાસિત સંગઠન છે. પ્રતિષ્ઠાનને સ્થાપવાનો મૂળ હેતુ એ હતો કે, રાજ્ય સરકારો, કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશનાં પ્રશાસનો તથા પુસ્તકાલય સેવા અને લોક શિક્ષણને વિકસિત કરતાં અન્ય સંગઠનોના સહયોગથી નાના કસ્બાઓ અને ગામડાંઓ સુધી પુસ્તકાલય આંદોલનને લઈ જવું. આ પ્રતિષ્ઠાનનો મોટાભાગનો ખર્ચ ભારત સરકાર આપે છે.

પ્રતિષ્ઠાનના પુસ્તક વિતરણ કેન્દ્રોના સ્વરૂપમાં અનેક જિલ્લા પુસ્તકાલયો કાર્ય કરે છે. ભારત સરકાર દ્વારા રચવામાં આવેલ નહેરુ યુવા કેન્દ્રોની પણ જિલ્લા પુસ્તકાલયના કેન્દ્રોની સમકક્ષ માનવામાં આવેલ છે અને પિરત્થાનનાં વાંચનસામગ્રી-આપૂર્તિ કાર્યક્રમમાં તેમને પુસ્તકો અને વાચનસામગ્રી આપવામાં આવે છે. પ્રતિષ્ઠાનનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં રાજ્ય સરકારોની મદદથી ચલ-પુસ્તકાલય-સેવાઓ પણ ચાલે છે. જવાહરલાલ નહેરુ સ્મારક સમિતિ દ્વારા સ્થાપિત જવાહર બાલ-ભવનોને પણ આ પ્રતિષ્ઠાન સહાયતા આપે છે. ભારત સરકારે શ્રી અરવિંદ જન્મ શતાબ્દિ સમારોહના અવસરે વિભિન્ન શહેરોમાં બાલ કેન્દ્રોની સ્થાપના કરી હતી, જેને પ્રતિષ્ઠાન વાંચન સામગ્રીના સ્વરૂપમાં સહાયતા કરે છે. તદુપરાંત સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા ચલાવવામાં આવતાં પુસ્તકાલયોને પણ સહાયત આપવામાં આવે છે. ભારતમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના વિકાસમાં પણ રાજા રામમોહનરાય પ્રતિષ્ઠાન મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કરે છે.

12.14 ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ (Emergence & Development of Library in Gujarat)

પ્રાચીન કાળમાં નાલંદા અને વિક્રમશિલા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ભારતનું વિશ્વભરમાં આગવું સ્થાન હતું. ગુજરાતનું વલ્લભીપુર વિશ્વવિદ્યાલય વિશ્વ પ્રસિદ્ધ હતું. ગુજરાત રાજ્યમાં મૈત્રક કાળ દરમિયાન જૈન વિદ્યાભ્યાસ માટે ગુજરાત પશ્ચિમ ભારતનું પ્રસિદ્ધ કેન્દ્ર હતું. જૂના યુગના પુસ્તકાલયોમાં મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં જૈન જ્ઞાન ભંડારો સ્થપાયા હતા. મુસ્લિમ કાળ દરમિયાન અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, પાટણ, કુતિયાળા, જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોએ ઉત્તમ પુસ્તકાલયો હતા. 18મી સદીમાં પીર મહંમદ શાહ અને મૌલાના હિદાયતબક્ષના કુતુબખાના

પ્રખ્યાત હતાં. ઓગણીસમી સદીમાં આપારાવ ભોળાનાથ પુસ્તકાલય, અમદાવાદ (1870), ડાહી લક્ષ્મી પુસ્તકાલય, નડિયાદ (1892), રાયચંદ દીપચંદ પુસ્તકાલય, ભરૂચ (1855), સ્ટુઅર્ટ પુસ્તકાલય, ગોધરા (1866), પેટીટ પુસ્તકાલય, અંકલેશ્વર (1886), વિક્ટોરિયા ડાયમંડ જ્યુબિલી પુસ્તકાલય (1897) અને 1938 માં મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી ભેટ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં દસ હજાર ગ્રંથોના દાન તથા સાહિત્ય સહાયતાથી શેઠ એમ. જે. પુસ્તકાલયની સ્થાપના અમદાવાદમાં કરવામાં આવી હતી.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રસિદ્ધ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં લેંગ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, રાજકોટ (1856), રાજ્ય પુસ્તકાલય, જૂનાગઢ (1867), લાખાજી રાજનગર પુસ્તકાલય, રાજકોટ (1868), મહુવા પુસ્તકાલય, મહુવા (1877), બાર્ટન પુસ્તકાલય, ભાવનગર (1882), ભગવતસિંહજી પુસ્તકાલય, ગોંડલ (1884), વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી પુસ્તકાલય, વાંકાનેર (1891) અને તખ્તસિંહ પુસ્તકાલય, બોટાદ (1892) જોવા મળે છે.

ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ સમગ્ર ભારતમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાયેલી છે. ગણદેવી પુસ્તકાલય (1865) એ વડોદરા રાજ્યનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તકાલય છે. 1878માં વડોદરા રાજ્યનું પુસ્તકાલય વડોદરામાં સ્થાપિત થયેલું જે આજે શ્રીમંત જયસિંહરાવ પુસ્તકાલય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. 1906 માં શ્રી મોતીલાલ અમીને ‘મિત્રમંડળ’ અને અન્યોના સહયોગથી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તથા વાચનાલયોની સ્થાપનાથી શ્રી ગણેશ મંડાયા. બે વર્ષ ટૂંકાગાળામાં જ આ પ્રકારના 150 પુસ્તકાલયોની સ્થાપના ગુજરાતમાં થઈ. 1911 માં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના અમૂલ્ય 20000 ગ્રંથોની ભેટ આપીને વડોદરામાં મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી. આ પુસ્તકાલયમાં સૌપ્રથમ મુક્ત પ્રદેશ પદ્ધતિનો અમલ પણ કરાવ્યો. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની સ્થાપના અને યોગ્ય સંચાલન માટે વિલિયમ એલ્સન બોર્ડનને વડોદરા રાજ્યમાં ત્રણ વર્ષ સુધી રાખ્યા હતા તે કેમ ભૂલાય !

કચ્છમાં 17 અનુદાન પુસ્તકાલય હતા. તદ્દુપરાંત બાંજે પુસ્તકાલય, પાલનપુર (1872), ચંદ્રસિંહજી પુસ્તકાલય, છોટા ઉદેપુર (1876), રમણ પુસ્તકાલય, પ્રાંતિજ (1881), મહારાણા નરેન્દ્રદેવજી પુસ્તકાલય, ધરમપુર (1886), બી. જે. પુસ્તકાલય, રાજપીપળા (1887) મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત ગ્રંથાલય વિભાગ હસ્તક સરકારી ગ્રંથાલયો, ફરતાં ગ્રંથાલયો, શહેર અને શહેર શાખા ગ્રંથાલયો, નગરકક્ષા-1 અને નગરકક્ષા-2 નાં ગ્રંથાલયો, બાળ અને મહિલા ગ્રંથાલયો, ગ્રામ ગ્રંથાલયો, બ્રેઈલ ગ્રંથાલયો, ગ્રંથાલય સેવા ઓવોર્ડ, રાજા રામમોહન રાય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશન યોજના વગેરેથી ગુજરાતમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો વિકાસ કરી રહ્યું છે. તદ્દુપરાંત ગુજરાતમાં ગ્રામિણ ગ્રંથાલયોની સ્થાપના અને તેનો વિકાસ ગુજરાત ગ્રંથાલય વિભાગ કરી રહ્યું છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(1) પુસ્તકાલયોના પ્રકારને ટૂંકમાં દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(3) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની વ્યાખ્યા દર્શાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(4) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પ્રકારને દર્શાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(5) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના આદર્શનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(6) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના ધ્યેયનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(7) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના હેતુઓ દર્શાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(8) અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિએશન અનુસાર પુસ્તકાલયનાં કાર્યો દર્શાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(9) યુનાઈટેડ કિંગડમની રોબર્ટ કમિટી અનુસાર પુસ્તકાલયનાં કાર્યો દર્શાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(10) રોબર્ટ સમિતિ અનુસાર પુસ્તકાલયનાં કાર્યો દર્શાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(11) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયની સેવાઓનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(12) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં વિશિષ્ટ અને મહત્વનાં અંગોને દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(13) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો પ્રારંભ ભારત અને ગુજરાતના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

12.15 સારાંશ (Summary)

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ સાર્વજનિક કેળવણીના અંગરૂપ વસ્તુ હોવાથી એ પુસ્તકાલયો શાળાઓ સાથેનો સંબંધ ગાઢ હોવો જોઈએ એ દેખીતી વાત છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એ સાહિત્ય-સ્થાન, સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર, શૈક્ષણિક સંસ્થા, સામાજિક ઉર્જા-સ્ત્રોત, માહિતી બ્યૂરો અને સ્વસ્થ મનોરંજન સ્થલ છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય દ્વારા લોકોના બૌદ્ધિક સ્તરને ઊંચું લાવવામાં આવે છે તથા વાચન સામગ્રીની ઉપયોગિતાને વધારી શકાય છે.

આ યુગનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય એટલે માત્ર ગ્રંથભંડાર નહિ, કોઈવાર કોઈકને દેખાડીને પાછું ધૂળમાં ઢાંકી મૂકવાનું ચોપડીઓનું અજાયબ ઘર નહિ, પણ સાહિત્યના સાધન દ્વારા વાચક સમાજની અનેકવિધ બને તેટલી વધુમાં વધુ સેવા કરનારી સંસ્થા.

12.16 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers of Self Check Exercise)

- (1) (1) રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય (2) શૈક્ષણિક પુસ્તકાલય
(3) વિશિષ્ટ પુસ્તકાલય (4) સાર્વજનિક પુસ્તકાલય
- (2) સાર્વજનિક પુસ્તકાલય તેને કહેવામાં આવે છે જે બધા જ વર્ગ, વર્ણ, રંગ, લિંગ, ધર્મ, વય, પદ, રાષ્ટ્રીયતા તથા શૈક્ષણિક યોગ્યતાઓ માટે નાગરિકો માટે ખુલ્લાં રહે છે.
આ પુસ્તકાલય જનતા દ્વારા, જનતાના હિતમાં સંચાલિત પુસ્તકાલય અથવા જનતાનાં વિશ્વવિદ્યાલય, લોકશાહીની શિક્ષણ શાળાઓના જેવા વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના ઉદ્દેશ્ય લોકસમૂહને પ્રબુદ્ધ નાગરિક તરીકે તૈયાર કરવા માટે પ્રેરિત કરવા, તેમના વિકાસ માટે વાચનસામગ્રી સંગ્રહિત કરવી તથા તેના સંરક્ષણ અને વિતરણની વ્યવસ્થા કરવાનું છે.
- (3) વિલિયમ ઈવાર્ટ અનુસાર, “એવું ગ્રંથાલય જે લોકોએ સ્થાપેલ, લોકો માટેનું, લોકોના મનોરંજન માટે, નિશ્ચિત નિયમો દ્વારા સ્થપાયેલ હોય, જેનું લોકોનાં નાણાંથી સંચાલન થતું હોય તેને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય કહે છે.”
બી. એસ. રસેલ અનુસાર, “સાર્વજનિક ગ્રંથાલય વાસ્તવમાં લોકો માટે, લોકો દ્વારા ચાલતી લોકોની સંસ્થા છે.”

- (4) રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય
રાજ્ય કેન્દ્રીય પુસ્તકાલય અથવા પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય (State Central Library or Regional Library)
જિલ્લા કેન્દ્રીય પુસ્તકાલય
ક્ષેત્રીય પુસ્તકાલય
પંચાયત પુસ્તકાલય
ગ્રામિણ પુસ્તકાલય
ગ્રામિણ વિતરણ કેન્દ્ર
- (5) બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, સ્ત્રી-પુરુષના સ્વરૂપમાં પુસ્તકાલયમાં આવતા વાચકોને સ્વશિક્ષણ માટે સુવિધાઓ તથા અવસર પ્રદાન કરવો.
વાચકોની સહાયતા માટે પુસ્તક, પત્ર-પત્રિકાઓ, નકશા, માનચિત્ર, ગ્રામોફોન રિકોર્ડ, માઈક્રોફિલ્મ, ઈ-રિસોર્સિસ એકત્રિત કરવા અને એકત્રિત કરેલ વાચનસામગ્રીને વ્યવસ્થિત રીતે વાચકોના ઉપયોગ માટે રજૂ કરવી તથા તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે યોગ્ય દિશામાં પ્રયાસો કરવાં.
જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં થયેલ આવિષ્કાર, વિશ્લેષણ અને સંશોધનો પર પ્રકાશ પાથરતી અદ્યતન વાચનસામગ્રીનું ખાસ કરીને તેનું યોગ્ય સંકલન કરવું અને જિજ્ઞાસુ વાચકોના જ્ઞાનના વિભિન્ન ક્ષેત્રોની નવીન દિશાઓથી માહિતગાર કરવાં.
વાચકોની સર્જનાત્મક શક્તિનો વિકાસ કરવાના હેતુથી લોક કલ્યાણલક્ષી વાંચનસામગ્રીનો વિશેષ પ્રચાર કરવો તથા તેને પોતાની સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, કલા અને સાહિત્યના વિશેષ સંબંધમાં માહિતગાર કરવા.
નાગરિકોના નવરાશના સમયનો સર્જનાત્મક ચિંતન અને મનોરંજનમાં ઉપયોગ કરવા માટે પ્રેરણા આપવી તથા તેના માટે યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવું.
- (6) લોક કેળવણીનું એક સીધું પરિણામ તે લોકપુસ્તકાલયો-સર્વ લોકો માટેનાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો.
સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સમાજના માત્ર અમુક વર્ગ-વિદ્વાનો કે પૈસાદારો માટે નહિ પણ સમસ્ત સમાજને માટે છે. તેની હસ્તી જ આખી પ્રજાના કલ્યાણ માટે છે જેઓ પુસ્તકાલયમાં પોતાની ઈચ્છાથી દાખલ થાય, તેમને જ માટે તે નથી, પણ દાખલ થવાની ઈચ્છા નવા અને વધારે માણસોમાં ઉત્પન્ન કરવી તે તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે.
- (7) નિરક્ષરતા નાબૂદી અને જ્ઞાન સંસ્કારનો ફેલાવો કરવો.
નાગરિકોમાં વાચનટેવ વિકસાવવી.
વિવિધ વિષયોને લગતાં પૂરતાં પ્રકાશનો રાખવાં.
ગ્રંથાલય સહકારની ભાવના વિકસાવવી.
ચર્યાવર્તુળ, પ્રશ્નસભા વગેરે વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી જ્ઞાનના ફેલાવાને ઉત્તેજન આપવું.
- (8) સમાજના પ્રત્યેક સભ્યને અનૌપચારિક શિક્ષણ પ્રદાન કરવું.
સમાજના સભ્ય જે વિષયમાં ઔપચારિક શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે તે વિષય પર પુસ્તકોનો ઉત્તમ સંગ્રહ તૈયાર કરવો.
બધી જ માહિતી સંબંધિત જરૂરિયાતોની આપૂર્તિ કરવી.

દળો અથવા સંગઠનોને શૈક્ષણિક, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિઓમાં સમર્થન આપવું.

નવરાશના સમયનો સ્વસ્થ, મનોરંજક તથા રચનાત્મક ઉપયોગ માટે ઉત્તેજન આપવું.

- (9) વાચક જે પુસ્તકને માંગણી કરે તે તેને ઉપલબ્ધ કરાવવું તેની માંગણીને સંતોષ આપવો. ફક્ત પુસ્તકોની માંગણીને સંતોષ ન આપીને પુસ્તકો પ્રત્યે વાચકોની ઈચ્છાને જાગ્રત કરવી અને તેના માટે અનિવાર્ય રીતે બાળવિભાગની સ્થાપના કરવી.

વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમ સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવીને તેમને મદદ કરવી, પ્રદર્શનીઓ, વ્યાખ્યાન, પ્રૌઢ શિક્ષણ વગેરેનું આયોજન કરવું.

- (10) કોઈ વાચક અથવા વાચકોના સમૂહને તેમની ઈચ્છા મુજબનું પુસ્તક અથવા સંબંધિત વાચનસામગ્રી આપવી.

ફક્ત વાચકોની સંતુષ્ટિ જ નહિ બલકે વાચકોમાં પુસ્તક પ્રત્યે રસ-રૂચિ પેદા કરાવવી, જેના પરિણામે બાળક ગ્રંથાલયની જોગવાઈને ગ્રંથાલય સેવાના એક અભિન્ન અંગ તરીકે માનવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી તથા પ્રદર્શનીઓ, વ્યાખ્યાનો તથા પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગોનું આયોજન કરવું.

ઉપર દર્શાવેલ વિશ્લેષણ આધારે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનાં નીચે દર્શાવેલ કાર્યો નક્કી કરી શકાય છે.

સમાજના પ્રત્યેક સભ્ય માટે ભેદભાવ વિના તથા જ્યાં સુધી સંભવ હોય ફક્ત વાચનસામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી. જેનાથી વ્યક્તિ અવિરતપણે અનૌપચારિક શિક્ષણ અને માહિતી મેળવી શકે.

સમાજના સભ્યોની ઔપચારિક શિક્ષણ અથવા તેની આજીવિકા સંબંધિત સાહિત્યની પણ પસંદગી કરવી.

સમાજના સભ્યોમાં વાંચવાની ઈચ્છાને જાગ્રત કરવી તથા એક ઉત્તમ બાળવિભાગની સ્થાપના કરવી, જેનાથી બાળપણથી જ લોકોમાં વાંચનની ઈચ્છા જાગ્રત થાય.

સમાજના સભ્યોને માહિતી સંબંધિત જરૂરિયાતો પૂરી કરવી.

સ્વસ્થ મનોરંજન આપતું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવીને નવરાશના સમયનો સદુપયોગ કરવા માટે ઉત્તેજન આપવું.

પોતાના ક્ષેત્રના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા બૌદ્ધિક કેન્દ્રના સ્વરૂપમાં કાર્ય કરવું તથા આ ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રદર્શનીઓ, વ્યાખ્યાન, સ્પર્ધાઓ વગેરેનું આયોજન કરવું.

- (11) વાચનસામગ્રીનું આપ-લે કરવું.

વાચકોને તેમની રસ-રૂચિ અનુસાર વાંચનસામગ્રી શોધવામાં તથા તેનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરવી.

આંતર પુસ્તકાલય આદાન-પ્રદાન સેવાની વ્યવસ્થા કરવી.

વાચક પરામર્શનદાયી (Reader's Advisory Services) પ્રદાન કરવી.

- (12) બાળકો માટે અનેક રીતે આકર્ષક એવા જુદાં જ પુસ્તકાલય.

સ્ત્રીઓ માટે અલાયદી ગોઠવણ.

શાળાઓ સાથે પ્રકારનો પૂરેપૂરો સહકાર.

શહેરમાં જ કે જિલ્લામાં ખોલાયેલાં શાખાપુસ્તકાલયો, જે મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય જોડે સંબંધ ધરાવતાં હોઈ, તેના લાભ પોતાના સ્થાનિક વાચકોને આપી શકે.

છોક દૂર-દૂરનાં ગામડાં સુધી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પહોંચતી કરી શકનાર ફરતાં પુસ્તકાલયો.

- (13) સને 1848 અને 1850 : ઓગણીસમી સદીની અધવચ્ચેનાં આ બે વર્ષો એવાં છે કે તે અર્વાચીન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના ઈતિહાસમાં કાયમને માટે સુવર્ણાક્ષરે શોભે. 1848માં ઈંગ્લેન્ડમાં પુસ્તકોના બે પરમ ઉત્સાહી પ્રચારકો એડવર્ડ એવર્ડ અને વિલિયમ એવરટે જે હિલચાલ ઉપાડી તેને પરિણામે 1850 માં ત્યાંની આમ સભાએ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવા માટે નાનો પણ પહેલો-વહેલો કર ઉઘરાવવાની રજા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને આપી અને તેનો ઓછો-વત્તો લાભ લેવાતો થયો અને સને 1848 માં જ જોસિયાહ કિવ્ન્સીએ આ વિષયમાં જે હિલચાલ આદરેલી તેને ફળરૂપે મેસેચ્યુએટસની જનરલ કોર્ટે પણ પુસ્તકાલયો માટે પાંચ હજાર ડોલર ઉઘરાવવાની છૂટ બોસ્ટન શહેરને આપી અને ત્યાર પછીનાં થોડાં વર્ષોમાં, આ કાયદો સઘળાં અમેરિકન પરગણાં માટે ફરજિયાત થતાં સ્થળે-સ્થળે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો આ દેશમાં ખોલાયાં.

ગુજરાત ગ્રંથાલય વિભાગ હસ્તક સરકારી ગ્રંથાલયો, ફરતાં ગ્રંથાલયો, શહેર અને શહેર શાખા ગ્રંથાલયો, નગરકક્ષા-1 અને નગરકક્ષા-2 નાં ગ્રંથાલયો, બાળ અને મહિલા ગ્રંથાલયો, ગ્રામ ગ્રંથાલયો, બ્રેઈલ ગ્રંથાલયો, ગ્રંથાલય સેવા ઓવોર્ડ, રાજા રામમોહન રાય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશન યોજના વગેરેથી ગુજરાતમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો વિકાસ કરી રહ્યું છે. તદુપરાંત ગુજરાતમાં ગ્રામિણ ગ્રંથાલયોની સ્થાપના અને તેનો વિકાસ ગુજરાત ગ્રંથાલય વિભાગ કરી રહ્યું છે.

12.17 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Word)

- સાર્વજનિક ગ્રંથાલય : વય, જાતિ, લિંગ, સંબંધ, રાષ્ટ્રીયતા, ભાષા કે સામાજિક મોભાના કોઈપણ ભેદભાવ વિના બધાને માટે સમાન રૂપથી અભિગમ્ય છે.
- નિઃશુલ્ક સેવા : કોઈપણ પ્રકારનું મૂલ્ય લીધા વગર પૂરી પાડવામાં આવતી સેવા.

12.18 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (Reference and Further Reading)

- પાણ્ડેય, એસ. કે. શર્મા. (1990). પુસ્તકાલય ઔર હમ. નવી દિલ્હી : ગ્રન્થ અકાદમી.
- સક્સેના, એલ. એસ. (1988). પુસ્તકાલય સંગઠન તથા વ્યવસ્થાપન. ભોપાલ : મધ્ય પ્રદેશ : હિન્દી ગ્રન્થ અકાદમી.
- ત્રિપાઠી, એસ. એમ. એવમ સી. લાલ. (1999). ગ્રંથાલય એવમ સમાજ. નવી દિલ્હી : એસ. એસ. પબ્લિકેશન્સ.
- સી. લાલ. (2009). ગ્રંથાલય એવમ આધુનિક પ્રૌદ્યોગિકી. નવી દિલ્હી : એસ. એસ. પબ્લિકેશન્સ.
- તૃપ્તિબેન ડી. મહિડા. (2018). ગ્રામીણ જાહેર ગ્રંથાલયોનો ઉપયોગ અને અસ્તિત્વ : ગુજરાતના સુરત અને તાપી જિલ્લાઓનો એક અભ્યાસ. (માર્ગદર્શક : ડૉ. બી. જે. અંકુયા), વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત). (પીએચ.ડી. શોધ નિબંધ).
- Chaturvedi, D. D. (1994). Academic Libraries. New Delhi : Anmol Publications Pvt. Ltd.

